

**ПРОБЛЕМА ПОШУКУ КАВКАЗЬКИХ ПАРАЛЕЛЕЙ
УКРАЇНСЬКИХ ГІДРОНІМІВ**

Мета статті — показати можливість установалення паралелей української й кавказької (передусім картвельської) гідронімії.

Проблема давніх стосунків слов'янських мов із середземноморськими й кавказькими зачіпалась у працях П. Кречмера, М. Я. Марра, В. Пізані, В. Полака, В. Махека, В. В. Іванова та ін. Той факт, що в Україні кавказознавство тільки нині зароджується, призвів до недооцінки давніх слов'янсько-кавказьких мовнокультурних контактів навіть в “Етимологічному словнику української мови”. Проте вивчення таких контактів є актуальним, незважаючи на значну дискусійність багатьох запропонованих етимологій (праці В. Чапленка, А. Д. Вагапова, О. В. Маловічка).

Про доіндоєвропейський субстрат слов'янських мов слідом за А. Мейє говорить Й. Губшмід [23:236], який також указує на наявність, зокрема, у південних слов'ян доіндоєвропейської ономастики [23:238]. Про важливість проблеми дослов'янського субстрату свідчить опитування перед IV з'їздом славістів [15:210–220]. За субстрат слов'янських мов висловлювалися й інші дослідники [21:77, 80], припускаючи й дослов'янське походження багатьох слов'янських етнонімів [21:211]. В. М. Щербаківський припускає кавказько-малоазійський субстрат праслов'янської мови [26:141]. “Українсько-черкеські і північнокавказькі зв'язки, очевидно, мають бути виявлені в народному образотворчому мистецтві, орнаментиці, етнографії, мові, але всі ці питання ще чекають своїх дослідників”, — пише відомий антрополог В. Д. Дяченко, який серед давніх племен, асимільованих на території України, називає й північнокавказькі [2:106, 109]. За словами В. П. Петрова, “питання про доіндоєвропейську добу в місцевих мовах півдня Східної Європи є важливим і чекає на своє розв'язання” [13:12]. Важливе значення мають новітні студії авторитетного українського дослідника ономастики Ю. О. Карпенка в галузі вірогідних залишків доіндоєвропейської оронімії в Українських Карпатах [6:43–52].

Зв'язок північнопричорноморської й кавказької топонімії відзначений ще в часи Овідія [14:144] й досліджуваний у сучасній

науці [7:94–96; 9]. Традиції пошуку українсько-кавказьких ономастичних зв'язків доволі давні. Ще акад. П. Г. Бутков (1775–1857) (відомий обстоюванням паралелі *козак — косог*) пов'язував давню назву антів і склавинів *спори* зі *сперами* Грузії [7:23–24]. Тривалу історію має питання про тотожність давньої назви слов'ян — *анти* — з фольклорною назвою адигів *антихе*. “Прихильники однієї з найдавніших гіпотез убачали в антах кавказьку народність (за іншою версією — династію) адигів... На користь цієї гіпотези свідчать численні, хоч і не завжди чіткі й прямі свідчення... Можна відзначити також наявність адиго-кавказького субстратного шару в мові, топонімії й культурі населення Східного Прикарпаття, Дніпровсько-Дністровського й Нижньо-Дунайського басейнів. Спектральний аналіз металевих виробів трипільської культури... показує, що переважна частина їх зроблена з миш'яковистої міді кубанської групи” [7:92–93]. Наявність кавказьких мов на території України в V–IV тис. до н. е. припускають і сучасні українські археологи [8:126].

Явні кавказькі відповідники мають такі праслов'янські лексеми без переконливої індоєвропейської етимології, як **bokъ*, **gajъ*, **jkiъtenъ* (знах. відм. при вторинності називного), **(j)ugъ*, **(j)utro*, **kolsъ*, **kohnъ*, **meubъ*, **mndъ*, **motylъ*, **peuatъ*, **pъsъ*, **sliva*, **xalupa*, **xlmъ*, **ъipъ*, **zito*. Яскравий приклад із власних назв — *Ворскла* (пропоновано непереконливі пояснення зі слов'янських, іранських, тюркських, фінно-угорських мов) з притокою *Полузир'я*, пор. груз. *varsklavi* “зірка”. Пор. також *Галійка*, *Галка* — річки в Полтавській обл. і мегрело-чанськ. *γali* “річка”, груз. *γele* “яр, річка”; *Котельва* — притока Ворскли, *Кодра* — притока Тетерева і груз. *na-kad-uli* “струмок”, мегр. *koda*, *kodi* “джерело”, *Кодопі* — річка в Грузії; *Лтава* — притока Ворскли і груз. — мегр. **lt'w-* “мочити” (пор. [3:83]), груз. *lt'oba* “сильне намочування”, *lt'o* — річка в Кахетії; *Мерло* — притока Ворскли і сван. *mdrol* “хмара”, пралезгинськ. **марльв* “дощ”, ругульск. (дагестанськ.) *мыри* “ручай”; *Псел* і груз. *sila*, мегр. *psila* “пісок”; *Сула* і груз. *kceuli* “розлитий” або, вірогідніше, груз. *sweli* “мокрый” (пор. [5:24]). Компактність розташування “кавказоїдних” гідронімів очевидна.

Позамовна інтерпретація цих паралелей — перебування на території Лівобережної України громад картвельських металургів,

які контактували з трипільцями в районі Дніпра (просування картвельських металургійних громад на захід припускають археологи: див., наприклад [11; 24]). Для датування появи “картвелоїдних” гідронімів на території України важливими є археологічні свідчення про переселення племен із Закавказзя у Східну Європу (зокрема, на територію України) ще до виникнення металургії, в новокам’яному віці [1:18].

Етнограф О. І. Стоянов писав: “Уявіть же собі мій подив, коли, спускаючись у Мулах [село у Сванетії. — Ю. М.], я зустрів жінку, одягнуту в суто малоросійський костюм: на ній була плахта й намітка. Група чоловіків, що підійшла до нас і принесла нам обід, вразила мене ще більше... Якби не сванська мова — мені здалося б, що я в самому центрі **Полтавської** [виділено нами. — Ю. М.] губернії...” [16; пор. 10:112]. Підкреслимо, що наявність паралелей деяких із названих вище гідронімів на інших слов’янських територіях не обов’язково спростовує їхню кавказьку етимологію: носії слов’янських мов могли по-своєму їх переосмислити за аналогією з іншими слов’янськими гідронімами.

Для назви *Хорол* раніше були запропоновані слов’янські, іранські, тюркські, монгольські паралелі [3:171; 18:68]. На наш погляд, *Хорол* (варіант — *Корол*) співвідносно передусім із назвою грузинської річки *Хороліс-цхалі*. Варіативність *Хорол* / *Корол* може пов’язуватися зі специфікою грузинського звука [q’], який можна передати у слов’янських мовах і як *х*, і як *к*; однакова й модель *Хорол-річка* — *Хороліс-цхалі*, буквально “хорольська вода”.

Корінь, очевидно, співвідноситься з аварськ. *h’or* (множ. *h’oral*) “річка”, далі з баск. (*h*)*ur* “вода”, енісейськ. *ur* “вода” — це, мабуть, “палеоевразійський” корінь. Подібні моделі: укр. *Сни-вода*, *Сно-поть*, *Сно-пород* — груз. *Snos-c’q’ali*, букв. “Сносська вода”, “Сно-вода”; укр. *Кінські води* — груз. *Sxenіs-c’q’ali*, букв. “Кінська вода” (при вірогідному зв’язку прасл. **konь* і груз. *sxenі*, давньо-груз. *hune*, *une*, *one* “кінь”).

На користь картвельських паралелей назв *Хорол*, *Ингул* (груз. наз. відм. **Хоролі* при родовому *Хороліс*; *Енгурі/Ингурі*) свідчать і їхні варіанти — *Хороль*, *Ингуль*, котрі відбивають картвельське кінцеве *-і* (нині наявне в грузинській, мегрельській і чанській, а реконструйоване для сванської, отже — пракартвельське), пор.

рос. *марань* “приміщення для зберігання вина”, *Алазань* і навіть *Руставель* від груз. *марані*, *Алазані*, *Руставелі* [23:280].

Підкреслимо: більшість досліджених нами гідронімів (зокрема, *Південний Буг*, *Ингул*, *Хорол*, *Псел*, *Ворскла*) досі вважаються назвами нез’ясованого походження [20:9, 13].

Традиційна думка про іранізм гідронімів із компонентом *dVn* не пояснює наявності таких гідронімів на Балканах та на Криті й далі на захід — в Італії, Франції, Британії (на території останньої — річки *Don*, *Edendon* за наявності р. *Eden* окремо, також в Ірландії *Bandon*), а також у Палестині (р. *Йордан*). Натомість басксько-кавказька теорія (при наявності баскізмів і в давньоірландській мові) дозволяє пояснити деякі архаїчні гідроніми Європи давнім поширенням кавказьких мов (кавказькі етимології окремих західноєвропейських топонімів давно пропонувались у працях Й. Карста, В. Бріма, М. Я. Марра та ін.).

Так, наприклад, Дунай (*Danub-*, *Donab-*) відомий паводками при таненні альпійських снігів [17:203], що узгоджується з груз. *dnoba* “танення”. Традиційне тлумачення назви *Дунай* — пов’язання з незасвідченим (гіпотетичним) кельтським коренем — не підтверджується наявними нині мовними фактами. Припущення про доіндоєвропейське походження назви Дунаю бачимо у працях А. де Жубенвіля, М. Я. Марра та ін. (докладніше див. [12:66–67]).

До традиційно пов’язуваних із Кавказом гідронімів типу *Псел* В. П. Кобишев додає, наприклад, притоку Ірпеня *Унава*, яку він порівнює з адигейськ. *унэ*, кабард. *уыне* “дім”, указуючи на те, що недалеко є річка *Домашня*. Більше того, дослідник звертає увагу на слово *унеин* у “Повчанні” Володимира Мономаха (яке М. М. Карамзін пов’язував із тим самим адигським *унэ* “дім”) і бачить у пам’ятці “відгомін живого адигського мовлення” [7:94] (при тому, що наявність адигських слів у східнослов’янському тексті засвідчують і давні писемні пам’ятки [19]).

Є підстави сумніватись у слов’янській етимології назви *Свинь*, *Свинка*. Пор. назву річки *Синка* на Житомирщині (за І. М. Железняк, “з відсутньою будь-якою етимологічною інтерпретацією”), яку порівнюють із назвою річки *Синка* на Піренейському півострові (притока Сегре — притоки Ебро) [4:12]. Пор., зокрема, чанськ. (картвельська група) *c’vin-* “вода” — при тому, що *Сегре* (латин.

Sicoris), притокою якої є піренейська *Синка*, також має точні паралелі в картвельських мовах (апелятиви — груз. *c'q'aro* “джерело”, мегрельськ. *c'q'ari* “вода, річка” тощо, реконструйоване мегрело-чанське *c'q'or-* “вода” (реконструкція за [25:22]). Нарешті, варто зважати й на такий кавказький відповідник (із документа 1319 р.): “за рекою за Терком... на реце Сивинце” (докладніше див. [12:75]).

Отже, коли назви українських річок мають, за висновками авторитетних українських ономастів, паралелі на Балканах і навіть на Піренейському півострові [4:12], а то й у Південній та Східній Азії [5:30–31], то хіба не варто спробувати дослідити гідронімі зв'язки з Кавказом?

Усвідомлюємо, що будь-яка з наведених нами паралелей може виявитися збігом, але численність і певна системність таких паралелей, а також деяка узгодженість їх із археологічними й етнографічними свідченнями змушують поставитися до цих відповідностей із увагою. Не виключено, що деякі спільності пояснюються інакше (наприклад, корінь *sn-* у гідронімах може пояснюватись іранським впливом і на Україну, і на Закавказзя). Однак усе ж гадаємо, що матеріал для вивчення українсько-кавказьких гідронімічних зв'язків є, і студії над ним актуальні.

Перспективи дослідження — визначення масиву “кавказоїдних” українських гідронімів і детальне вивчення їхньої етимології.

1. Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969.
2. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.
3. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Укл. І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак. — К., 1985.
4. Железняк І. М. Слов'янсько-трансевропейські топонімічні ареали // XI Міжн. з'їзді славістів: Слов'янське мовознавство. Доповіді. — К., 1993.
5. Карпенко О. П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. — К., 1989.
6. Карпенко Ю. О. Прослідки доіндоєвропейської оронімії в Українських Карпатах // Записки з загальної лінгвістики. — Одеса, 2001. — Вип. 2.
7. Кобычев В. П. В поисках прародины славян. — М., 1973.
8. Кравченко Н. М., Павленко Ю. В. Коментар до праці “Походження українського народу” // Петров В. П. Походження українського народу. — К., 1992.
9. Лавров Л. И. О происхождении народов Северо-Западного Кавказа // Сб. статей по истории Кабарды. — Нальчик, 1954. — Вып. 3.
10. Марр Н. Я. Избр. работы. — Л., 1933–1937. — Т. 5.

11. Мерперт Н. Я. Об этнокультурной ситуации IV–III тысячелетий до н. э. в циркумпонтийской зоне // Древний Восток: этнокультурные связи. — М., 1988.
12. Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури. — К., 2001.
13. Петров В. П. Скіфи: мова і етнос. — К., 1968.
14. Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. — М., 1985.
15. Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Международному съезду славистов). — М., 1958.
16. Стоянов А. И. Путешествие по Свании // Записки Кавказского отделения Русского географического общества. — Тифлис, 1876 (окр. відбиток).
17. Стрижак О. С. Етніонімія Геродотової Скіфії. — К., 1988.
18. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. — К., 1963.
19. Турчанинов Г. Ф. Эпиграфические заметки. IV. Кабардинская приписка на памятнике славяно-русского письма XI в. из-под села Приградного // Изв. АН СССР. Отделение лит. и яз. — 1948. — Т. VIII. — Вып. 1.
20. Франко З. Т. Хто ми? Звідки родом? — К., 1990.
21. Хабургаев Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979.
22. Хубшмид И. Дославянские и дороманские этимологии // Этимология 1967 / Отв. ред. О. Н. Трубачев. — М., 1969.
23. Чантуришвили Д. С., Шадури Т. Н., Голетиани Г. Г., Хидешели А. А. О грузинских заимствованиях в русском языке // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР / Отв. ред. Ю. Д. Дешериев. — М., 1987.
24. Черных Е. Н. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы // Древний Восток: этнокультурные связи. — М., 1988.
25. Чкадуа А. К. Об основных принципах топонимических соответствий и этимолого-этимологические разыскания топонимов картвелоязычных территорий: Авт. дис. ... канд. филол. наук. — Тбилиси, 1979.
26. Щербаківський В. М. Формация української нації. — Прага, 1941.